

İsrail Bəhram oğlu Məhərrəmov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Texniki Universitetinin dosenti

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCAN SƏNƏDLİ KİNOSUNUN YARADILMASI TARİXİNDƏN (XX əsrin əvvəllərindən 50-ci illərin sonlarına kimi)

Key words: documentary, chronicle, news cinema, newsreel, etc.

Açar sözlər: sənədli film, xronikal film, kinojurnal, kinoxronika və s.

Ключевые слова: документальный фильм, хроникальный фильм, киножурнал, кинохроника и т.д.

Məqalədə XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan operatorları və rejissorları tərəfindən Bakıda və II Dünya Müharibəsi illərində cəbhənin qaynar nöqtələrində sənədli və xronikal filmlərin çəkilişi sahəsində Bakı kinostudiyasının fəaliyyətindən bəhs edilir.

Kinoşünas M.Rzayeva hələ 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi «Azərbaycanda sənədli kino» adlı monoqrafiyasında və «Azərbaycan sənədli kinosunun bəzi məsələləri» adlı məqaləsində [1, 10; 2, 104] bu məsələyə toxunmuşdu.

Azərbaycan kinoşünasları A.Kazımov, A.Salayev yersiz və mənasız hücumlara baxmayaraq [bax: 3 və s.], Azərbaycan kinosu tarixinə dair bir sıra məqalələrində, televiziya çıxışlarında həmin məsələni ətraflı şərh etmiş, bu tarixi dövrün Azərbaycan kinosunun yaranması tarixi kimi qəbul etdirilməsinə nail olmuşlar.

2004-cü ildə sənətsünas G.Mahmudova «Qafqazın sənədli kino şəbəkəsi» internet saytı üçün yazdığı və orada nəşr etdirdiyi «Azərbaycanın sənədli kinosu» adlı məqaləsində Azərbaycan kinosunun yaranması tarixini, o cümlədən də Azərbaycanın sənədli kinosu tarixini elə belə də göstərir [4].

1908-ci ildə rus operatoru M.Qrossman və kinomexanik V.Amaşukeli Ağ və Qara şəhərdə, Balaxanıda, neftayırma zavodlarında çəkilişlər aparmış və çəkdiqlərini tamaşaçılar qarşısında nümayiş etdirmişlər [5, 269; 1, 11; 6]. Sonrakı illərdə xarici kino firmaları, o cümlədən Fransanın «Pate» və «Homon» firmalarının sahibləri Bakıya maraq göstərmiş və burada şəhər həyatı, neftçilərin güzəranı, Ağşəhər, Xəzər dənizi, neft mədənlərindəki barakları və s. lentə almış, çəkdiqləri lentləri isə həm Bakının kinoteatrlarında, həm də bir sıra xarici ölkələrin kinoteatrlarında nümayiş etdirmişlər [bax: 1, 11].

Ölkədə nisbi sakitliyin yaradılması, milli əhvali-ruhiyyənin oyanması ilə 1919-cu il mayın 28-də Cümhuriyyətin yaradılmasının ildönümünə həsr olunmuş xüsusi çəkilişlər aparıldı və bu xronikal lent iyun ayında «Ekspress», «Rekord» və «Forum» kinoteatrlarında nümayiş etdirildi [bax: 1, 12].

V.İ.Lenin 1919-cu il avqustun 27-də Rusiyada kino sənayesinin milliləşdirilməsi haqda dekret imzaladı və bu tarixdən sovet kinosunun, o cümlədən sovet

sənədlı kinosunun tarixi başladı. Kino vasitəsilə tamaşaçıya sovet hakimiyyətinin gələcək məramı və niyyətləri çatdırılır, ondan ən geniş təbliğat vasitəsi kimi istifadə edilirdi.

ADR devrildikdən sonra burada da milliləşdirmələr aparıldı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra milyonçu Ş.Əsədullayevin 1916-cı ildə tikilmiş «Film» kino fabriki və s. kinematografiya müəssisələri 1920-ci il iyulun 4-də milliləşdirildi [bax: 7, v. 17; 8, 197; 9; 10, 101] və Xalq Maarif Komissarlığının nəzdində incəsənət şöbəsi yaradıldı ki, onun da tərkibində xüsusi foto-kino bölməsi fəaliyyət göstərirdi; az sonra bu bölmə elə həmin komissarlığın tərkibində ayrıca foto-kino şöbəsinə çevrildi. Hənəfi Terequlov və Müslüm Maqomayevin rəhbərlik etdikləri bu bölmənin fəaliyyəti sayəsində kinematograflar və filmlərin prokat fondu siyahıya alındı [1, 16].

«Sentroprokat» adlandırılan Mərkəzi prokat kontoru yaradıldı. Bakıda sabiq kinoteatrların işlərini bərpa etmələrinə icazə verildikdən sonra, Azərbaycan SSR-in qəzalarında da kino qurğularının təşkilinə başlandı. Bakıda xüsusi kinome-xanik kursları açıldı.

Sovet hakimiyyəti illərində Bakıda 1920-ci ilin mayında lentə alınmış «XI ordu hissələrinin Bakıda paradı» və sentyabrda çəkilmiş 2 lent – «Şərqlərlərinin qurultayı», «26 komissarın dəfni»ni təbliğat məqsədi ilə Moskva və Petroqrada mütəxəssisləri tərəfindən çəkilmişdir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 1 illiyinə həsr olunmuş şənliklərdən çəkilən xronikal lenti də Rusiyalı mütəxəssislər çəkmişlər.

Haqqında danışılan dövrün tələbinə uyğun hər sahədə tez-tez qurultaylar, plenumlar, yığıncaqlar keçirilir, ən xırda məsələlər barədə saatlarla müzakirələr aparılır, rəngarəng qərarlar qəbul olunurdu. Kinoya aidiyyəti olmayanlar kinodan, kino işçiləri isə əkin-biçindən danışırdu. Hamı hər sahədə mütəxəssis olduğunu göstərməyə çalışırdu. Kinonun incəliklərinə və kino mütəxəssislərinin ehtiyaclarına bələd olmayan rəhbər orqanların işçiləri müxtəlif səpkili lüzumsuz göstərişlər verir, kino işçiləri və kino həvəskarlarından ibarət müxtəlif ictimai qurumların, birliklərin, təşkilatların yaradılmasına qərar verir, kino işçilərinin fəhlə və kəndlilərin qarşısında hesabatlarla çıxış etmələrini, onların fəaliyyətlərinə sonuncular tərəfindən qiymət verilməsini tələb edirdilər.

İlk vaxtlar SSRİ-nin əsas kino istehsalçılarının imkanı xeyli məhdud idi və onlar müsadirə olunmuş kinofabriklərin imkanlarından ya tamamilə istifadə edə bilmir, ya da ən yaxşı halda bunun cəmi 10%-dən istifadə edirdilər. 1922-ci ildə bütün sovetlər üzrə cəmi 9 tam və yarımmetrajlı oyun filmi çəkilmişdi [11].

1923-cü ilin ikinci yarısından SSRİ-nin əsas kino istehsalçılarının qüvvələrinin birləşdirilməsindən və idarəçiliyin mərkəzləşdirilməsindən sonra – 1924-cü ildə çəkilən lentlərin sayı 42-yə çatmışdı [11]. Azərbaycanda bu imkanlar daha məhdud idi.

1923-cü il martın 5-də Azərbaycan SSR XKS «Azərbaycan SSR-də kinematografiyanın yenidən qurulması haqqında» dekret qəbul etdi [12].

Bu dekretə əsasən XMK-nin incəsənət şöbəsinin nəzdindəki kino bölməsi yenidən qurularaq, onun əsasında bəstəkar M.Maqomayevin sədrliyi ilə Ümumazərbaycan foto-kino idarəsi (AFKİ) yaradıldı [13, 74-75]. Keçmiş «Renessans» restoranının binası kinofabrik üçün ayrıldı və Moskvanın «Proletkino» studiya-

sından və Ukraynadan ixtisaslı operatorlar Bakıya dəvət olundu.

1924-cü ildə Azərbaycan tamaşaçılarına Leninin ölümünə həsr olunmuş lentin nümayişi ilə yanaşı Bakıda AFKİ-nin operatorları tərəfindən çəkilmiş və əhalinin bu hadisə ilə bağlı kədərini əks etdirən lent də göstərilmişdir [1, 25].

1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Kinostudiyası da yaradıldı. Paralel olaraq «Mədən neftçisi istirahətdə və müalicədə» adlı sənədli film çəkildi [14, 9]. Film barədə SSRİ-nin aparıcı qəzeti sayılan «Pravda»da müsbət rəy də çap olundu [15].

1924-cü ilin ortalarında AHİŞ nəzdində kino xidmətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Kino Fəhlə Şurası yaradıldı. Bu Şuranın təbliğat xarakterli prokat fondunun seansları pulsuz idi və həmkarlar təşkilatlarının salonlarında nümayiş etdirilirdi.

Bakıda fəaliyyət göstərən kinoteatrlar – «Qornyak» («Mədənçi»), «Edison», «Minyon», «Ladya» AFKİ-nin tabeliyində idi. Bunlardan yalnız «Qornyak» Mədənçi Fəhlə İttifaqının maliyyə yardımı sayəsində fəaliyyətini genişləndirərək, müstəqil kinoteatra çevrilə bildi və hətta xaricdən çəkiliş avadanlığı alaraq bu sahədə də qüvvəsini sınaq. Onun təşkilatçılığı ilə Bakıda (2) və fəhlə rayonlarında (27) kino klubları təşkil olundu. 1925-ci ildə Bakıda kino fabriki açıldı [1, 17].

XKS-nin qərarı ilə AFKİ 1925-ci ildə yenidən qurulur və qənaət məqsədilə kino fabriki ilə birləşdirilir. Yeni təşkilat «Azərkin» («Azdövlətkino») adlandırılır və rejissor Şamil Mahmudbəyov onun direktoru təyin edilir. Bir qədər sonra «Qornyak» cəmiyyəti də bu birliyə qoşulur [1, 17]. «Azərkin»-nin əsas vəzifəsi həm film istehsalı, həm də onun prokatı ilə məşğul olmaqdan ibarət idi.

1925-ci ilin mayında AFKİ Rusiyada buraxılan «Kinonedelya», «Kino-pravda» və s.-nin təsiri altında özünün çəkdiyi «Kinokalendar» jurnalını ekrana buraxdı. İlin sonundan isə bu kinojurnal «Azərbaycan ekranı» adı ilə çıxmağa başladı [16, v. 254; 1, 20].

30-cu illərədək Azərbaycanda çəkilmiş 10-dək lentin 8-i kənardan dəvət olunanlar tərəfindən ekranlaşdırılmışdır və bu şəxslərin əksəriyyəti o qədər də təcrübəli olmadıqlarından, eləcə də yerli adət-ənənələri bilmədiklərindən çəkdiyi filmləri «Ümumittifaq» və xarici mövzulara həsr etməyə üstünlük verirdilər [11].

Qıtlıq üzündən «Azdövlətkino» nəzdində yaradılmış xronika şöbəsi az sonra bağlandı və bədii filmlərin çəkilişi zamanı xronikal çəkilişlər qadağan edildi [16, v. 171]. Azərbaycan ekranı» kinojurnalının çəkilişinə yalnız 1928-ci ildən başlandı və istehsal 1930-cu ilədək davam etdirildi.

Təcrübəsizlikdən çəkilən lentlərin keyfiyyəti son dərəcə aşağı idi. Hətta Moskvadan gələn mütəxəssislər də lazımı nəticəni əldə edə bilmirdilər.

1930-cu ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin 10 illiyi ilə bağlı rejissor A.Makovski «Şərqə gedən yol» adlı tammetrajlı səssiz film çəkdi.

30-ci illərdə çəkilən sənədli lentlər konkret mövzulara həsr olunurdu. Bunlardan «Azərbaycanda ipək sənayesi», «İpəkçilik», «Üzümçülük və şərəbçilik», «Pambıqçılıq», «Tütünçülük», «Bizim əsas yolumuz», «On il», «Qırmızı Ordunun on ili», «Neft sənayesinin milliləşdirilməsinin 10 ili», «Tramvay xəttinin tikintisi», «Azərbaycanı gəzərkən», «Atəşgah» və s. göstərmək olar [ətraflı bax: 1, 27-40].

«Azdövlətkino»-nin təşəbbüsü ilə kino üzrə bir sıra mütəxəssislər müvəqqəti işləmək üçün Azərbaycana dəvət edildi. Məqsəd yerli kino mütəxəssislərinin hazırlanılması idi. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana gəlmiş və kino işlərindən az-

çox başı çıxan şəxslər «Azdövlətkino»ya işə dəvət olunmuşdular. 1919-cu ildə gəlmiş kinomexanik İ.S.Tartakovski sonralar operatorluq etməyə başlamışdır [1, 27]. 1920-ci ilin aprelində gəlmiş A.A.Makovski «Azdövlətkino»da rejissor Kravçenkonun («Bayquş»), Litvinovun («Ayrı-ayrı sahillərdə»), A.Karinin («Mədəncilər ittifaqının XX ili») köməkçisi olmuş, sənədli film operatoru kimi fəaliyyət göstərmişdir [1, 31].

Milli kino kadrlarının hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri C.Cabbarlı, A.M.Şərifzadə, K.Ziya, M.Mikayılov, A.R.Quliyev, M.A.Əliyev, M.Mərdanov, İ.Hidayətzadə, M.Sənani, A.Gəraybəyli və bir çox başqaları dəvət olunmuş mütəxəssislərin yanında təcrübə keçmişlər [14, 9].

Kinematografçı kadrların hazırlanması məqsədilə Moskvaya, Leninqrada göndərilən azərbaycanlı gənclər D.Vertov, B.Barnet, V.Turin, A.Karin, A.A.Litvinov, V.P.Lemke, A.Yalov və b. böyük kino mütəxəssislərinin, rejissorların və operatorların yanında təcrübə keçir, kino çəkilişi ilə bağlı incəlikləri öyrənirdilər.

Azərbaycan kino sənətçilərinin hazırlanmasında Ukrayna kino xadimləri Q.Aleksandrov, Y.Dziqan və b. iştirak etmişlər. Ukrayna kino korifeylərindən İ.A.Savçenko 3 il Bakıda işləmiş və 1931-ci ildə «Əlsiz adamlar» filmini çəkmişdir [14, 39-40].

Azərbaycanlı mütəxəssislərdən məşhur S.Eyzenşteynin tələbəsi olmuş ilk peşəkar kino rejissoru S.Mərdanovun adını çəkmək olar [18, 519-520; 13, 78].

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 30-cu illərində çəkilmiş lentlərin taleyi daha mürəkkəb olmuşdur. Repressiyaların tüğyan etdiyi bir dövrdə hər sözdə, hər səhnədə sətiraltı mənalar axtarılmış, çəkilmiş lentlərin bir çoxu konservasiya və ya məhv edilmişdir. 30-40-cı illərdə mətbuatda bu barədə xeyli məlumat və yazılar vardır [19].

1933-cü ildə birinci azərbaycanlı təyyarəçi qadına həsr olunmuş «İsmət» adlı film – Azərbaycan kinostudiyasının son səssiz filmi ekrana buraxılır [13, 77].

1935-ci il aprelin 15-də Azərbaycan SSR XKS «Azərkino» kino sənayesi trestini yenidən qurmaq və XKS nəzdində «mədəni inkişafın mühüm amili kimi kino-foto sənayesi resurslarından kinematografiyanın rolu və əhəmiyyətinin artırılmasında» [20, v. 1] istifadə etmək məqsədilə Azərbaycan Kino-foto Sənayesi İdarəsi (AzKFSİ) yaratmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. AzKFSİ-nin səs operatorları A.Şeyxov və K.Əmirov təcrübə qazanmaq üçün Leninqrada göndərildi [1, 43]. Bu dövrdə sənədli film çəkilişinə yeni ixtisaslı kadrlar – S.Bədəlov, N.Bədəlov, B.Y.Pumpyanski, V.Yeremeyev, M.Dadaşov, C.İsmixanov, Ə.Həsənov, Ə.Ələkbərov, F.Novistski, L.Koretski, A.Musayev gəldilər.

Yenidənqurma ilə bağlı kinoxronikanın bədii rəhbəri təyin edilən B.Pumpyanski respublika kinojurnallarının çəkilişi əvəzində «Soyuzkinoxronika» ilə birgə yerli hadisələrlə bağlı çəkilmiş lentləri Ümumittifaq ekranında göstərməyi təklif edir və razılıq almaq üçün 1935-ci ilin fevralında Moskvaya gedir, lakin arzusuna çata bilmir [20, v. 178].

1935-ci ildə B.Pumpyanski V.Yeremeyevlə birlikdə «Əsl Azərbaycan» adlı 2 hissədən ibarət kinoalmanax çəkir. Kinoalmanaxın birinci hissəsi qocaman neft ustası P.Nuriyevə, ikinci hissəsi pambıqçı Q.Səmədova həsr olunmuşdu [1, 43-46; 14, 32]. Azərbaycan sənədli kinematografiya tarixində ilk dəfə filmin əvvəlində və

sonunda diktorun 2 frazadan ibarət səsi tamaşaçıya çatdırıldı. Film Bakıda yaxşı qarşılansa da, Moskvada tənqid edilmiş və almanaxın sonrakı çəkilişi qadağan edildi [1, 46-47].

1935-ci ildə S.Bədəlov xronika şöbəsinə rəis təyin edilir. 1936-cı ildən lentlərin səsli çəkilməsi 1939-cu ildən tam ardıcıl oldu. Bakı kinostudiyasında ayda 3 – ildə 36 lentin çəkilməsi və onun adının «Ordenli Azərbaycan» qoyulması qərara alınır [1, 47-48].

1938-ci ildə R.Təhmasib «Ordenli Azərbaycan», 1940-cı ildə isə M.Mikayılov Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 20 illiyinə həsr olunmuş «XX bahar» filmi çəkirlər [1, 51-53], M.Mikayılov isə birdəfəlik sənədli film çəkilişinə keçir.

30-cu illərdə sənədli filmin yeni – tarixi-bioqrafik cərəyanı meydana çıxır. «Böyük maarifçi – yazıçı M.F.Axundov» lenti çəkilir (rejissorlar – Ə.Həsənov, Ə.Musayev).

1940-cı ildə M.Dadaşov «Samur-Dəvəçi kanalı» sənədli filmi çəkir.

II Dünya Müharibəsi illərində kinolaşdırma sahəsindəki işlər xeyli genişləndirilirdi [21, 85-92]. II Dünya Müharibəsi illərində çəkilən filmlər bir qayda olaraq təbliğat xarakterli olmalı idi. Bu, həm sənədli, sənədli-xronikal, həm də bədii filmlərə aid idi.

Artıq müharibənin ilk günlərindən mütəmadi olaraq kinojurnallarda orduya çağırış məntəqələrinin işi barədə, cəbhəyə yollanan könüllülər haqqında, cəbhəyə yola salınan əsgərlərlə vidalaşma, əmək cəbhəsində, dəzgah arxasında atalarının, qardaşlarının, ərlərinin yerini tutmuş qadınların fədakarlığından, cəbhə üçün, qələbə üçün çalışmalarından bəhs edən lentlər çəkilirdi. Hərbi şərait sənədli lent çəkənləri xeyli fəallaşdırdı, onlar mürəkkəb situasiyalarda ani olaraq çevik qərar qəbul etmək və həmin çətin şəraiti lentə almaq bacarığına yiyələndilər. Bu dövrdə kinematoqrafçılarla respublikanın yaradıcı ziyalılarının əlaqələri və əməkdaşlığı genişləndi.

Xronika müharibə haqqında əhaliyə məlumat çatdırır, onun bütün dəhşətlərini gözlə görməyə imkan verir, sisteməlik olaraq hərbi əməliyyatların keçirilməsi, sovet ordusunun cəbhədəki döyüşlərindən, eləcə də arxa cəbhənin əməkçilərinin zəhmətlərini, uğurlarını əks etdirən canlı səhnələrin işıqlandırılmasını təmin edirdi.

Yazıçılardan M.Rahim, Ə.Məmmədخانlı, T.Əyyubov, bəstəkarlardan Q.Qarayev, R.Hacıyev, T.Quliyev kino işinə cəlb olunmuşdular [14, 45]. O vaxt çəkilən sənədli materialların bir qismi sonralar lentə alınmış bir sıra tammetrajlı bədii filmlərə daxil edilmişdi. Müharibə illərində Q.V.Aleksandrov və N.İ.Bolşakov tərəfindən çəkilən tammetrajlı «Xəzər dənizçiləri» sənədli filmi o dövrün ən yaxşı filmlərindən sayılır [14, 45].

Müharibə illərində tarixi-bioqrafik filmlərin çəkilişi mühüm yer tuturdu. M.Rəfilinin ssenarisi əsasında «Səbuhi» filminin çəkilişi də faşizmə qarşı ideoloji savaşa məqsədi daşıyırdı. Filmin quruluşçu rejissoru R.Təhmasib idi [22, 71-100; 14, 46]. Müharibənin ilk illərində qəzetlərdə azərbaycanlı siyasi rəhbər Kamal Qasımovun qoçaqlığı haqqında yazılar verilir, radioda düşmənin yolunu kəsmək üçün Prut çayı üzərindəki körpünü döyüşçü yoldaşları ilə partlatması barədə reportajlar verilir. Bu epizod rejissor A.Quliyev tərəfindən 1941-ci ildə müharibə

mövzusunə aid ilk çəkilməmiş və cəsur qəhrəmana həsr olunmuş «Vətən oğlu» filminin əsasını təşkil etmişdir [14, 48].

«Bəxtiyar» kinonovellası da həmin mövzuya həsr olunmuşdu. Filmdə Krımda almanlara qarşı savaşa Bəxtiyar Kərimovun qoçaqlığından bəhs olunur [13, 79].

Müharibənin ilk illərində Bakı kinostudiyasında tammetrajlı film kimi üç hissədən ibarət «Bir ailə» adlı kinonovella da çəkilməmişdi. Filmi tanınmış rejissor Q.V.Aleksandrovun rəhbərliyi ilə M.Mikayilov və R.Təhmasib çəkmişlər. Filmlər vahid qəhrəmanın simasında – arxa və ön cəbhənin təmsalında vahid ailə kimi birləşdirilib.

1942-ci il yanvarın 5-də Cənubi Qafqazdan Krım cəbhəsinə yollanan üç çəkiliş qrupundan biri operator M.Mustafayev, V.Yeremeyev və operator assistentləri K.Həsənov və Ə.Ələkbərovdan ibarət idi [1, 69]. Həmyerlilərimiz mühasirəyə alınmış Sevastopolda üç ay kino çəkmişlər. Mustafayevin birbaşa cəbhədə – döyüş meydanında çəkdiyi lent təkcə bir döyüşdə 360 faşisti məhv etmiş tanınmış pulemyotçu Nina Onilovaya həsr edilmişdi [1, 70]. O, yaralanmış pulemyotçunu müalicə vaxtı hospitalda da lentə almışdı. Mustafayev qəhrəman qızı qadınlar günü – martın 8-də lentə almaq istəmiş, amma onun bir gün əvvəl həlak olduğunu eşitmiş və cəsur qızın dəfn mərasimini çəkmişdir. Sənədli-xronikal əhəmiyyət kəsb edən bu lentlərdən müharibəyə həsr olunmuş bir çox sovet filmlərinin çəkilişində istifadə olunmuşdur [23, 572]. Sənətsünas M.Z.Rzayeva yazır ki, azərbaycanlı operator M.Mustafayev 1942-ci ilin qışında «Sovet İttifaqı Qəhrəmanı snayper L.Pavlyuçenko ilə görüşmüş və təlim zamanı onu lentə almışdır» [1, 70].

M.Mustafayev Sevastopol üzərində alman aviasiyasının keçirdiyi uçuşlardan fraqmentləri, limanda yığılmış ərzaq və hərbi qüvvə gətirən gəmiləri də lentə almış. Sonralar bu lentlərdən «Ordenli Azərbaycan» və V.Belyayevin çəkdiyi «Çyornomortsı» filmlərində, Mərkəzi studiyada çəkilməmiş bir sıra sənədli filmlərdə – «Müharibənin bir günü», «Qafqaz uğrunda döyüşlər»də, cəbhə xəbərləri ilə bağlı xüsusi buraxılışlarda, «Soyuzkinojurnal»da, «Novosti dnya» jurnalında geniş istifadə olunmuşdu [1, 70; 23, 572].

Rejissor Ə.Həsənov, operatorlar M.Mustafayev və L.Koretski yenidən cəbhəyə – 416-cı və 223-cü Azərbaycan diviziyalarına yola düşdülər. Çəkilən lentlər sonralar müəlliflər tərəfindən «Vətən uğrunda» kinoçerkində montaj edildi [1, 71].

Operator M.Dadaşov 1943-cü ildə faşistlərin Qafqazdakı vəhşiliklərini təhqiq edən dövlət komissiya ilə Mineralniye vodi, Kislovodsk, Pyatıqorsk, Nalçik və s. yerlərdə çəkiliş aparmışdı. Bu lentlərdən «Ordenli Azərbaycan» kinojurnalında və «Almanların Şimali Qafqazda vəhşilikləri» adlı xüsusi buraxılışda və s. istifadə olunmuşdu [1, 71].

S.Bədəlov və Ə.Həsənov Donbasda, operator C.Məmmədov Mərkəzi studiyanın tərkibində 3-cü Ukrayna cəbhəsində çəkilişlər aparmışlar [1, 71-72].

1944-cü ildə A.Dadaşov, V.Yeremeyev və L.Koretskinin «Qardaşlıq köməyi» filmi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin işğaldan azad olan Stavropol əhalisinə köməyindən bəhs edir. Stavropollu uşaqların Bakıda tərbiyə olunması sonda qeyd olunur [1, 75-76]. 1945-ci ildə H.Seyidzadə «Əbədi Odlar ölkəsi» filmi çəkir [1, 78; 24]. Təkcə 1941-1945-ci illərdə Bakı kinostudiyasında 46 sənədli və xronikal film çəkilməmişdir [25, 41-50; 22, 71-100; 26; 17; 27; 28; 29].

Ümumiyyətlə, Bakı Kinostudiyası bu sahədə onun üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Vəsait ayrılmasında həmişə kəsirlə üzləşən Bakı Kinostudiyası plan üzrə çəkilişləri artıqlaması ilə yerinə yetirmişdi. Bakı Kinostudiyasının müharibəyə dair çəkdiyi çox qiymətli sənədli lentlərindən İttifaq səviyyəsində çəkilən bir sıra filmlərdə istifadə olunmuşdu və o lentlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Рзаева М.З. Документальное кино Азербайджана (1920-1965). Баку: ЭЛМ, 1971, 182 с.
2. Rzayeva M.Z. Azərbaycan sənədli kinosunun bəzi məsələləri / Xülasə/. - "Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası; 1974; №3, s.104.
3. Мехти Ульви. Национальный кинематограф. В жанре трагифарса // Зеркало, 15 мая 2010 və s.
4. Махмудова Г. Документальное кино Азербайджана // <http://www.caucasus-documentary.ru/ru /region/ azerbaijan /memo .php? PHPSESSID =7820ef82b34026baabcd742e1e743a1>
5. Гинзбург С.С. Рождение русского документального кино // Вопросы киноискусства. 1960. № 4, с. 269;
6. Гинзбург С.С. Кинематография дореволюционной России. Москва: Искусство, 1963 – 406 с., ил.
7. ARDA, f. 57, s. 5, iş 1.
8. Собрание Узаконений Азербайджанской ССР (далее – СУ Азербайджанской ССР). 1920, №3, с. 197;
9. Коммунист, 1920, 6 июля.
10. Декреты Азревкома (1920-1921 гг.). Сборник документов. Баку: Азербайджанское Государственное издательство, 1988, с. 101.
11. Лебедев Н.А. Очерк истории кино СССР. Немое кино. Москва: Издательство «Искусство», 1965.
12. СУ Азербайджанской ССР. 1923, №138.
13. Курбанов М.К. Культура Советского Азербайджана. Баку: Азербайджанское Государственное издательство, 1959, 137 с.
14. Тагизаде И.С. Кино и время. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1981, 127 с.
15. Правда, 1924, 1 ноября.
16. ARDA, f. 2926, s. 1, iş 6.
17. http://wopedia.mobi/az/Kateqoriya:1942-ci_il_filmləri
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VI cild. Bakı: 1982, s. 519-520;
19. Бакинский рабочий, 1940, 31 октября.
20. ARDA, f. 2926, s. 1, iş 9.
21. Мəhərrəmov İ.В. Müharibədən Sonrakı İllərdə Dram Teatrların Fəaliyyətinə, Kino Xidmətinin Yaxşılaşdırılmasına Partiya-Dövlət Nəzarətinin gücləndirilməsi və rolu haqqında // Tarix və onun problemləri. №1, Bakı: 2005, s. 85-92.
22. Kazımcıadə A. Bizim “Azərbaycanfilm” (1923-2003). Bakı: Mütərcim, 2004, 476 s.

23. Дробашенко С.В. Документальная кинематография 1941-1945 годы // Очерки истории советского кино. В 3-х томах, т. II. Москва: Издательство "Искусство", 1959, с. 559-610.
24. ARDA, f. 2928, s. 1, iş 115.
25. Azərbaycan kinosu. Filmlərin izahlı kataloqu. 1898-2002. 2 cild. Xronikal-sənədlı, elmi-kütləvi, sifariş və tədris filmlərinin izahlı kataloqu. Bakı: 2003, 374 s.
26. http://wopedia.mobi/az/Kateqoriya:1941-ci_il_filmləri
27. http://wopedia.mobi/az/Kateqoriya:1943-cü_il_filmləri
28. http://wopedia.mobi/az/Kateqoriya:1944-cü_il_filmləri
29. http://wopedia.mobi/az/Kateqoriya:1945-ci_il_filmləri

Исраил Бахрам оглы Магэррамов

**ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО КИНО
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(с начала XX века до конца 1950-х гг.)**

РЕЗЮМЕ

Успехи азербайджанской кинематографии в годы немого кино в области документальных фильмов скромны. Достижением являлся самый факт организации в республике производства фильмов. Вовлечение в кино актеров азербайджанского театра и первые шаги по созданию национальных режиссерских кадров, особенно в годы II мировой войны, также было достижением.

İsrail Bakhram oglu Maharramov,

**ON THE HISTORY OF CREATING A DOCUMENTARY MOVIE
IN THE AZERBAIJAN SSR
(from the beginning of the 20th century to the end of the 1950s)**

SUMMARY

The success of Azerbaijani cinematography in the silent film years in the field of documentary films is modest. Honors were the fact that organizations in the Republic of regular film production. Involvement of actors of the Azerbaijani theater in the cinema and the first steps to create national directorial personnel, especially during the Second World War, was also an achievement.